

Ευάγγελος Βενιζέλος

Από τις προφανείς στις λανθάνουσες τυπολογίες των θεωριών για το δίκαιο: Σημειώσεις για μια «ανοικτή» προσέγγιση και η σημασία του συνταγματικού φαινομένου^{1*}.

1 * Μέσα στην ευφορία και την ένταση της πρόωμης μεταπολιτευτικής περιόδου ο Ιωάννης Μανωλεδάκης μας διδάξε στη Νομική Σχολή Θεσσαλονίκης, όχι μόνο Ποινικό Δίκαιο, αλλά και Φιλοσοφία του Δικαίου. Θεώρησα συνεπώς ότι κάποιες «σημειώσεις» γύρω από ένα θέμα συναφές προς την γενική θεωρία του δικαίου είναι αρμόζον ως μικρή ένδειξη της μεγάλης μου αγάπης, αναγνώρισης και εκτίμησης προς το πρόσωπο και το έργο του δασκάλου, του συνάδελφου, του φίλου. Η στάση του ήταν και είναι υποδειγματική. Ελπίζω αυτό να τα λέει όλα όσα πιστεύουμε γι' αυτόν οι μαθητές, οι συνάδελφοι και οι φίλοι του. Ο δοκιμαστικός χαρακτήρας του κειμένου αυτού επιτρέπει – ελπίζω- τον ενδεικτικό και όχι ασφυκτικό υπομνηματισμό που στη σημερινή εποχή της πληροφορίας και του διαδικτύου δεν σημαίνει και πολλά πράγματα.

I. Από τις προφανείς στις λανθάνουσες τυπολογίες των θεωριών για το δίκαιο

1. Το πιο εντυπωσιακό ίσως στοιχείο της νομικής επιστήμης και ιδίως της γενικής θεωρίας και της φιλοσοφίας του δικαίου είναι **η τεράστια ποικιλία των προτάσεων που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί και εξακολουθούν να διατυπώνονται για το ίδιο το αντικείμενο της:**

α. Διατυπώνονται συνεχώς προτάσεις που αντιλαμβάνονται το δίκαιο πρωτίστως ως **δικαιοπαραγωγική διαδικασία** και αναζητούν άλλοτε τις τυπικές και μεθοδολογικές προϋποθέσεις έγκυρης θέσπισης κανόνων δικαίου και άλλοτε τις ιστορικές, κοινωνικές, οικονομικές, ιδεολογικές και εντέλει πολιτικές αιτίες που οδηγούν στη θέσπισή τους. Όλες αυτές οι προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται την νομική θεωρία καταβάση ως θεωρία της νομοθετικής πολιτικής².

β. Διατυπώνονται με την ίδια συχνότητα προτάσεις που αντιλαμβάνονται το δίκαιο ως **πεδίο ερμηνείας** και άρα την νομική θεωρία ως όψη της ερμηνευτικής³. Οι προτάσεις αυτές αντιλαμβάνονται το δίκαιο ως μία διαδικασία καταγραφής και άρα συγ-γραφής διαφόρων διακανονισμών που εγκιβωτίζονται στο νομοθετικό κείμενο (διεθνές ή εθνικό, οποιουδήποτε επιπέδου τυπικής ισχύος), στη συνέχεια δε ως αντικείμενο ανάγνωσης, ή μάλλον ως προϊόν της ανάγνωσης του νομοθετικού κειμένου. Από την άποψη αυτή η νομική θεωρία γίνεται αντιληπτή ως μία εκδοχή των διαφόρων κειμενολογικών θεωριών που

2 Βλ. ενδεικτικά Π. ΣΟΥΡΛΑ, Νομοθετική θεωρία και νομική επιστήμη – Η σημασία της πρακτικής φιλοσοφίας κατά τη θέση και την εφαρμογή του δικαίου, Αθήνα-Κομοτηνή, 1981.

3 Βλ. ιδίως R. DWORKIN, Taking Rights seriously, London, 1977, του ίδιου, Law's Empire, Cambridge (Mass.), 1986, του ίδιου, Freedom's Law. The Moral Reading of the American Constitution, Cambridge (Mass.), 1996, Sovereign Virtue. The Theory and practice of Equality, Cambridge (Mass.), 2002. R. ALEXY, A Theory of Legal Argumentation, Oxford, 1989, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, The argument from Injustice. A Reply to Legal Positivism, Oxford, 2002, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, A Theory of Constitutional Rights, Oxford, 2002. Για τις θεωρίες της νομικής ερμηνείας βλ. γενικότερα C. STAMATIS, Argumenter en droit. Une théorie critique de l'argumentation juridique, Paris, 1995 και του ίδιου, Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ, Η θεμελίωση των νομικών κρίσεων, Επιτομή, Ζ' έκδοση, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, ιδίως 165 επ., 246 επ.

ευδοκιμούν στο πεδίο κυρίως της λογοτεχνίας⁴ και αναφέρονται άλλοτε στην αφήγηση και τις τεχνικές της και άλλοτε στην ανάγνωση, δηλαδή στον τρόπο πρόσληψης και κατανόησης του κειμένου.

γ. Εξίσου κρίσιμες είναι όμως και οι προσεγγίσεις που εστιάζονται στον **συστηματικό χαρακτήρα του δικαίου**, που αντιλαμβάνονται **το δίκαιο ως έννομη τάξη**⁵, ως σύστημα ρυθμίσεων και άρα σε τελική ανάλυση ως μία δέσμη κανόνων για την κατανομή της τελικής αρμοδιότητας λήψης μιας απόφασης που εξειδικεύει και εξατομικεύει τον κανόνα δικαίου. Εάν η αρμοδιότητα αυτή δεν ανήκει κάπου αλλού, την αναλαμβάνει εκ των πραγμάτων ο δικαστής: Ακόμη και αν παρεμβάλλεται άλλο όργανο ή αν ένα θέμα ρυθμίζεται συμβατικά σε ατομική ή συλλογική βάση, και πάλι μέσα σε μία ολοκληρωμένη και ολιστική έννομη τάξη, η τελική αρμοδιότητα είναι η αρμοδιότητα του δικαστικού ελέγχου. Οι προσεγγίσεις αυτές συχνά διέπονται από έναν «φόβο του κενού» και γι' αυτό αναπτύσσουν την ικανότητα να εντοπίζουν και να αναδεικνύουν τον ισχύοντα κανόνα για κάθε πιθανή ρυθμιστική ανάγκη. Από την άποψη αυτή το δίκαιο γίνεται αντιληπτό ως ένα κέλυφος που καλύπτει κάθε κοινωνικό φαινόμενο, ακόμα και αν αυτό δεν αφορά το κράτος ή τις διακρατικές σχέσεις ούτε τις σχέσεις κράτους και πολιτών, αλλά την ιδιωτική κοινωνία και τις ιδιωτικές σχέσεις.

Το κοινό πεδίο όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι η κανονιστικότητα ή μάλλον το κανονιστικό φαινόμενο που υπερβαίνει βέβαια κατά πολύ το

4 Βλ. μεταξύ άλλων S. FISCH, *Doing what comes naturally: Change, Rhetoric and the Practice of Theory in Literary and Legal Studies*, Durham (N.C.), 1989, Κ. ΔΟΥΖΙΝΑ, *Νόμος και αισθητική. Λογοτεχνία, τέχνη, δίκαιο*, Αθήνα, 2004, Κ. ΔΟΥΖΙΝΑ – R. WARRINGTON, *Ο λόγος του νόμου. Ερμηνεία, αισθητική και ηθική στο δίκαιο*, 1996. Για μια γενικότερη προσέγγιση βλ. ενδεικτικά G. CORNU, *Linguistique juridique*, Paris, 1990, P. DUBOUCHET, *Sémiotique juridique. Introduction à une Science du droit*, Paris, 1990.

5 Βλ. H. Kelsen, *Théorie pure du droit*, μετ. Ch. Eisenman, Paris, 1962, ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Théorie générale du droit et de l'Etat*, Paris, 1997. Πρβλ. όμως M. VAN DE KERCHOVE/ F. OST, *Le système juridique entre ordre et désordre*, Paris, 1988 (κυρίως σελ. 26 για τις διάφορες επιστημολογικές οπτικές γωνίες από τις οποίες μπορεί να προσεγγίσει κάποιος το ζήτημα και 32 επ. για τις παράλληλες παρουσιάσεις του Kelsen και του Hart). Από τα δημοσιευμένα στα ελληνικά έργα ενδιαφέρον έχει και η προσέγγιση του G. TIMSIT, *Θέματα και συστήματα δικαίου*, Αθήνα – Κομοτηνή, 1993, ιδίως σελ. 126 επ. (η αναζήτηση στοιχείων για μια νέα ταξινόμηση).

δικαικό φαινόμενο και την έννοια του νόμου ή την έννοια του δικαίου ως έννομης τάξης και όχι ως ηθικής ή κοινωνικής αξίας που παραπέμπει στην ιδέα της δικαιοσύνης και άρα στους τρόπους κατανόησης, αλλά και αλλαγής της ίδιας της κοινωνίας ή μάλλον των κοινωνικών σχέσεων και κατακτήσεων μιας συγκεκριμένης (μικρότερης ή μεγαλύτερης) ιστορικής περιόδου.

2. Βέβαια όλος αυτός ο συνεχώς διευρυνόμενος όγκος θεωρητικών προσεγγίσεων μπορεί να συμπυκνωθεί με διάφορους τρόπους, δηλαδή με διάφορα προτασόμενα κριτήρια⁶, το πρώτο από τα οποία είναι η **οπτική γωνία** από την οποία προσεγγίζει κανείς το δικαικό φαινόμενο. Με βάση λοιπόν την οπτική γωνία οι θεωρίες για το δίκαιο μπορούν, κατά τη γνώμη μου, να κωδικοποιηθούν σε τρεις μεγάλες κατηγορίες:

α. Στην πρώτη κατηγορία εντάσσονται όλες οι **κοινωνιολογικές προσεγγίσεις** του δικαίου⁷, δηλαδή όλες αυτές που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε **εξωτερικές**, σε σχέση με το δίκαιο ως σύστημα κανόνων δικαίου. Πρόκειται για τις ποικίλες θεωρίες που αναζητούν την **αιτιότητα** της δικαικής ρύθμισης, δηλαδή για τις διάφορες **θεωρίες της δικαιοπαραγωγικής σκοπιμότητας** που μπορεί να είναι είτε ιστορική, είτε οικονομική, είτε αμιγώς πολιτική, είτε ιδεολογικού, εθνολογικού η ανθρωπολογικού χαρακτήρα, ανάλογα με τα επιχειρήματα και τις υποθέσεις εργασίας του κάθε θεωρητικού του δικαίου.

Η ταξινόμηση αυτή φέρνει κοντά θεωρίες που απέχουν χρονικά μεταξύ τους πάρα πολύ – που ανήκουν σε διάφορες «εποχές» θεωρητικού προβληματισμού. Φέρνει επίσης κοντά θεωρίες τελείως διαφορετικής ιδεολογικής και επιστημολογικής καταγωγής, Για παράδειγμα, τις ποικίλες προσεγγίσεις του δικαίου με βάση τα θεωρητικά εργαλεία του

6 Πρβλ. CH. ATIAS, *Théorie contre arbitraire. Éléments pour une théorie des théories juridiques*, Paris, 1987, σελ. 36 επ., 208 επ.

7 Βλ. ενδεικτικά Θ. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΥ, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Αθήνα-Κομοτηνή, 1999, Ν. ΙΝΤΖΕ-ΣΙΟΓΛΟΥ, *Κοινωνιολογία του δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1990, V. FERRARI, *Λειτουργίες του δικαίου*, Θεσσαλονίκη, 1990

κοινωνιολογικού θετικισμού στις διάφορες εκδοχές του (π.χ. αυτή του Κ. Μαρξ και αυτή του Μ. Βέμπερ) και τις θεωρητικές προσεγγίσεις της λεγόμενης ιστορικής σχολής του δικαίου.

Όλες αυτές οι αναζητήσεις της αιτιότητας, δηλαδή της **ιστορικότητας** του δικαικού φαινομένου δίνουν προφανώς έμφαση στο δίκαιο ως κοινωνικό φαινόμενο και όχι ως ηθικολογικό σύστημα αξιών ή ως κλειστό και άρα αυτοαναφορικό σύστημα ρυθμίσεων.

β. Στην δεύτερη κατηγορία εντάσσονται αντιθέτως όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που μπορούν να ονομαστούν **εσωτερικές**. Που κινούνται στο εσωτερικό του δικαίου ως συστήματος κανόνων. Οι θεωρητικές αυτές προτάσεις αναζητούν την **εσωτερική αλληλουχία** των ρυθμίσεων. Πρόκειται συνεπώς για τις ποικίλες **φορμαλιστικές ή μορφολογικές θεωρίες** που αναδεικνύουν ακριβώς τη τυπολογική ενότητα του δικαικού φαινομένου. Κρίσιμο στοιχείο για τον έλεγχο της δικαιοπαραγωγικής και άρα κανονιστικής αλληλουχίας των ρυθμίσεων είναι εξ αρχής ή καθίσταται εν τέλει η αυτοαναφορικότητα του όλου συστήματος που παράγει έτσι όλη του την κανονιστική ισχύ. Όλες συνεπώς οι θεωρίες του νομικού θετικισμού μπορούν να τοποθετηθούν στην κατηγορία αυτή⁸.

γ. Στην τρίτη κατηγορία, τέλος, τοποθετούνται όλες οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αντιλαμβάνονται **το δίκαιο ως ηθική αξία με κανονιστική ισχύ, ως σύστημα ρυθμίσεων που λειτουργεί αυτοχρόνως και ως σύστημα αξιών**⁹. Πρόκειται για θεωρίες που αναζητούν το **ηθικό θεμέλιο** ή μάλλον την ηθικοπολιτική νομιμοποίηση του δικαίου. Υπό την έννοια αυτή όλες αυτές οι θεωρητικές προσεγγίσεις γίνονται «αφ’

8 Βλ. αντί πάρα πολλών G. FASSO, Histoire de la Philosophie du droit XIX et XX siècles, Paris, 1976, σελ. 115 επ., 138 επ., A. RENAULT – L. SOSOE, Philosophie du droit, Paris, 1991, σελ. 279 επ.

9 Βλ. τα έργα των Dworkin και Alexy που μνημονεύονται στην υποσημείωση 2. Βλ. επίσης C.S. NINO, The Constitution of deliberative Democracy, New Haven and London, 1996, G. ZAGREBELSKY, Le droit en douceur, Paris, 2000. Βλ. και την περιεκτική παρουσίαση του Α. ΜΑΝΤΑΚΗ, Ελληνικό Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Ι, Αθήνα- Θεσσαλονίκη, 2004, σελ. 50 επ. Βλ. επίσης Γ. ΤΑΣΟΠΟΥΛΟ, Το ηθικοπολιτικό θεμέλιο του Συντάγματος, Αθήνα-Κομοτηνή, 2001.

υψηλού». Αντιμετωπίζουν εκ των άνω το δικαιικό φαινόμενο. Το κρίσιμο στοιχείο είναι η αναζήτηση της ηθικής **αιτιολογίας των δικαιικών ρυθμίσεων** κάθε επιπέδου, όπως βέβαια την αντιλαμβάνεται κάθε εποχή και κάθε θεωρητικός. Είναι άρα αναπόφευκτο να βρεθούν μαζί στην ίδια κατηγορία τόσο οι κλασικές φυσικοδικαιικές προσεγγίσεις όσο και διάφορες μετανεωτερικές νεοηθικολογικές προσεγγίσεις του δικαιικού φαινομένου, όπως για παράδειγμα αυτή του Ρωλς¹⁰.

3. Και οι δύο όμως ταξινομήσεις που προηγήθηκαν – η μία με βάση τον ορισμό του αντικειμένου της θεωρίας του δικαίου και η άλλη με βάση την οπτική γωνία από την οποία το προσεγγίζει κανείς – είναι κατά κάποιον τρόπο «κάθετες», αφορούν δηλαδή τις διάφορες θεωρητικές προτάσεις, χωριστά την κάθε μία, όπως αυτή διατυπώνεται ανεξάρτητα από την εσωτερική της συνοχή. Αυτές όμως οι «κάθετες» ταξινομήσεις θεωρώ ότι μπορούν να συμπυκνωθούν με ένα «οριζόντιο» τρόπο, δηλαδή με βάση το βαθμό **εσωτερικής αυτάρκειας και επιστημολογικής ή φιλοσοφικής αυτοπεποίθησης** που φαίνεται να έχει η κάθε μία από αυτές.

Με βάση το κριτήριο αυτό μπορεί να προταθεί μία νέα *summa divisio* που διαχωρίζει τις διάφορες θεωρητικές προσεγγίσεις για το δικαιικό φαινόμενο σε δύο μεγάλες κατηγορίες:

α. Στην πρώτη κατηγορία αυτού του τύπου εντάσσονται όλες οι **ολιστικές και «κλειστές»** προσεγγίσεις που προβάλλουν μία πλήρη ερμηνεία για το δίκαιο και ως δικαιοπαραγωγική διαδικασία και ως πεδίο ερμηνείας και ως ηθική τάξη. Τέτοιες ολιστικές και «κλειστές» προσεγγίσεις έχουν διατυπωθεί από την οπτική γωνία και

10 J. RAWLS, Θεωρία της Δικαιοσύνης, Αθήνα, 2001, του ΙΔΙΟΥ, Ο πολιτικός φιλελευθερισμός, Αθήνα, 2000, του ΙΔΙΟΥ, Το Δίκαιο των Λαών, Αθήνα, 2002, και κυρίως του ΙΔΙΟΥ, Η δίκαιη κοινωνία. Η δικαιοσύνη ως ακριβοδικία. Μία αναδιατύπωση, Αθήνα, 2006 (μετάφραση του Justice as Fairness. A Restatement, 2001). Από τη σχετική βιβλιογραφία αναφέρω τελείως ενδεικτικά το συλλογικό τόμο P. BOURETZ (επιμ.), La force du droit. Panorama des débats contemporains, Paris, 1991, ιδίως σελ. 59 επ.

της κοινωνιολογικής και της φορμαλιστικής και της ηθικολογικής αντιμετώπισης του δικαίου. Η μαρξιστική θεωρία του δικαίου (στο βαθμό που έχει συγκροτηθεί)¹¹, η καθαρή θεωρία του δικαίου και η θεωρία της δικαιοσύνης του Ρωλς είναι νομίζω από την άποψη αυτή τα τρία πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα.

β. Αντιθέτως στην δεύτερη κατηγορία αυτής της διχοτομικής τυπολογίας μπορούν να ενταχθούν όλες **οι σχετικιστικές και άρα «ανοικτές» προσεγγίσεις**. Προσεγγίσεις που δεν έχουν έτοιμη μια συνεκτική και πλήρη απάντηση για κάθε πιθανή εκδοχή του δικαιοκού φαινομένου. Εδώ θα μπορούσαν άρα να ενταχθούν πολλές κοινωνιολογικού χαρακτήρα θεωρίες περί δικαίου, όπως η θεωρία της νομοθετικής πολιτικής που αναζητά το ρόλο των ομάδων πίεσης ή την σημασία της κοινωνικής συναίνεσης στη νομοπαραγωγική διαδικασία ή οι ποικίλες θεωρίες του νομικού ρεαλισμού¹². Εδώ εντάσσονται όμως και θεωρίες κειμενολογικού χαρακτήρα (θεωρίες της νομοθετικής γραφής και της δικαστικής ανάγνωσης του δικαίου). Εδώ εντάσσονται επίσης όλες οι ηθικολογικού (κατά βάθος) χαρακτήρα προσεγγίσεις που δυσπιστούν απέναντι σε μία ενιαία και «αγνή» ή έστω εξαγνισμένη βάση του δικαιοκού φαινομένου. Εδώ, τέλος, μπορεί να ενταχθεί και η κριτική θεωρία του δικαίου με τις ποικίλες εκδοχές της¹³.

4. Η διχοτομική αυτή ταξινόμηση που αφορά εν τέλει την επιστημολογική αυτοσυνειδησία κάθε θεωρητικής προσέγγισης και το βαθμό ιστορικής, κοινωνικής και πολιτικής της καχυποψίας, μας βοηθά νομίζω να

11 Βλ. Αντί πολλών U. CERRONI, Ο Μαρξ και το σύγχρονο δίκαιο, 1983, H. COLLINS, Μαρξισμός και Δίκαιο, 1991 Βλ. επίσης τις μελέτες των Α. Μανιτάκη, Ν. Reich, Κ. Σταμάτη και Π. Σούρλα που δημοσιεύονται σε Κ. ΣΤΑΜΑΤΗ (επιμ.) Μελέτες για μια κριτική θεώρηση του δικαίου, Θεσσαλονίκη, 1984 καθώς και Θ. ΛΙΑΚΟΠΟΥΛΟ – Θ. ΠΑΠΑΧΡΗΣΤΟ – Δ. ΤΡΑΥΛΟ-ΤΖΑΝΕΤΑΤΟ, Μαρξισμός και Δίκαιο (Πρόλογος Α. Μάνεση), 1984.

12 Βλ. Μ. ΔΑΡΖΕΝΤΑ, Η σχολή της ρεαλιστικής φιλοσοφίας του δικαίου, ΤοΣ, 1984, σελ. 29 επ.

13 Ένας από τους αντιπροσωπευτικότερους θεωρητικούς της κίνησης αυτής είναι ο Κ. Δουζίνας. Βλ. ενδεικτικά τα έργα του που μνημονεύονται στην υποσημ. 3 καθώς και το πρόσφατα μεταφρασμένο στα ελληνικά, Το τέλος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, Αθήνα, 2006. Βλ. ακόμα Μ. MIAILLE, Κριτική εισαγωγή στο δίκαιο, 1988.

αντιληφθούμε τη σημασία μιας ταξινόμησης **με βάση το επίπεδο στο οποίο εξετάζει το δικαικό φαινόμενο κάθε θεωρία**. Από την άποψη αυτή η ταξινόμηση νομίζω ότι είναι και πάλι τριπλή:

α. Στο πρώτο επίπεδο ανήκουν όσες θεωρίες αντιλαμβάνονται το δικαικό φαινόμενο **ως φαινόμενο νομοθετικό**. Αντικείμενο του ενδιαφέροντος (και άρα της κριτικής τους) είναι **ο νομοθέτης**. Άλλες θεωρητικές προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται τον νομοθέτη ως φιγούρα πολιτικά ουδέτερη (π.χ. η καθαρή θεωρία ως θεωρία της κατά βαθμίδες παραγωγής του δικαίου). Άλλες τον αντιλαμβάνονται ως ηθικοπολιτικά «ύποπτο» υποκείμενο (π.χ. ο Ντουόρκιν). Άλλες ως δημοκρατικά νομιμοποιημένο και άρα δικαστικά ανέλεγκτο όργανο (π.χ. ο γαλλικός νομικός θετικισμός του 19^{ου} και του πρώτου μισού του εικοστού αιώνα)¹⁴.

β. Στο δεύτερο επίπεδο ανήκουν, κατά την έννοια αυτή, όσες προσεγγίσεις αντιλαμβάνονται το δικαικό φαινόμενο ως **νομολογιακό φαινόμενο** και αναδεικνύουν ως κεντρική **persona τον δικαστή**. Άλλοτε ο δικαστής είναι ο «Ηρακλής» του Ντουόρκιν με ακλόνητο ηθικοπολιτικό έρεισμα και πανίσχυρη δικαιοκρατική νομιμοποίηση. Άλλοτε ο δικαστής γίνεται αντιληπτός ως πιθανός αντίπαλος του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη (όπως ήθελε π.χ. ο γαλλικός νομικός θετικισμός). Άλλοτε ο δικαστής αντιμετωπίζεται ως ανθρώπινο όν με αντινομίες και προκαταλήψεις, όπως τις αντιλαμβάνονται και τις ταξινομούν οι ποικίλες θεωρίες (π.χ. σκανδιναβική και αμερικανική) του νομικού ρεαλισμού¹⁵.

γ. Στο τρίτο, τέλος, επίπεδο κινούνται οι θεωρητικές προσεγγίσεις που αντιμετωπίζουν το δικαικό φαινόμενο ως **επιστημολογικό φαινόμενο**, ως «δίκαιο των νομικών». Μόνον που άλλοτε ο νομικός

14 Στο πλαίσιο της παράδοσης αυτής το «Κράτος των δικαστών» εθεωρείτο ως η μεγαλύτερη συνταγματική παραφθορά. Βλ. χαρακτηριστικά, E. LAMBERT, *Le gouvernement des juges et la lutte contre la législation sociale aux Etats-Unis*, Paris, 1921

15 Πρβλ. F. OST, *Jupiter, Hercule, Hermès: Trois modèles du Juge*, σε: P. BOURETZ, ο.π. (υποσ. 9), σελ. 241 επ.

είναι ένας ηθικά ανεπίληπτος και αυστηρός γίγαντας που συγκροτεί το δικό του φιλοσοφικό και αξιολογικό σύστημα και άλλοτε ο νομικός είναι απλό μέλος μιας επαγγελματικής κοινότητας, είτε αυτός είναι ο δικαστής των ρεαλιστικών θεωριών περί δικαίου, είτε ο δικηγόρος (σπάνιο φαινόμενο στην θεωρητική συζήτηση) και ο δικαστής στην αντίληψη περί ερμηνείας του δικαίου του Ρικέρ¹⁶. Αυτός είναι που επισημαίνει με ιδιαίτερα διεισδυτικό τρόπο ότι η εικόνα της ερμηνείας στο δίκαιο δεν είναι παρά η εικόνα της δίκης στην οποία τα αντίπαλα μέρη αναπτύσσουν την επιχειρηματολογία τους και τελικά αποφασίζει ο δικαστής, όχι επειδή αυτός και έχει το γνωσιολογικό μέτρο της αλήθειας, αλλά επειδή απλώς έχει τη σχετική κρατική αρμοδιότητα.

II. Το αίτημα για μια «ανοικτή» θεωρία του δικαίου και η σημασία του συνταγματικού φαινομένου

1. Οι ταξινομήσεις που προηγήθηκαν αναδεικνύουν, κατά την γνώμη μου, δύο κρίσιμα στοιχεία: Πρώτον, την ύπαρξη εκλεκτικών συγγενειών μεταξύ θεωρητικών προσεγγίσεων για το δίκαιο που δια γυμνού οφθαλμού φαίνεται να είναι τελειώς αντίθετες. Και, δεύτερον, την ανάγκη για μία προσέγγιση του δικαικού φαινομένου που να διαθέτει ταυτοχρόνως τέσσερα χαρακτηριστικά:

α. Να αντιλαμβάνεται **το δίκαιο ως πολλαπλό φαινόμενο**: και ως δικαιοπαραγωγική διαδικασία και ως σύστημα ρυθμίσεων και ως πεδίο ερμηνείας.

β. Να προσεγγίζει το **δικαιικό φαινόμενο πανταχόθεν**: και «εκ των έσω» και «εκ των έξω» και «αφ' υψηλού» στο επίπεδο της μέγιστης σχετικής αφαίρεσης και «επί του πεδίου», δηλαδή στο επίπεδο της πρακτικής εφαρμογής του, ή με άλλη διατύπωση στο επίπεδο της

αντιδικίας και της δίκης.

γ. Να διατυπώνει τις θεωρητικές υποθέσεις της **χωρίς αίσθηση αυτάρκειας και αυταρέσκειας**. Όχι δηλαδή με ολιστικό και κλειστό τρόπο, αλλά με την **επιφυλακτικότητα** και άρα **την σχετικιστική διάθεση** που επιβάλλεται στην προσέγγιση ενός φαινομένου ιστορικού και κοινωνικού, όπως το δίκαιο.

δ. Να λαμβάνει υπόψη της όλες τις φάσεις του δικαιοκού φαινομένου, δηλαδή την παραγωγή, την ερμηνεία και την εφαρμογή του δικαίου και να μην περιορίζεται μόνο σε μία από αυτές.

Τα τέσσερα αυτά χαρακτηριστικά είναι κατά την γνώμη μου αναγκαία για μία **επιχειρησιακή** (με την έννοια της λειτουργικής και εφαρμόσιμης) **και ανοικτή**¹⁷ (συνεπώς: διαθέσιμη και ικανή να ενσωματώνει διαρκώς νέα στοιχεία) **θεωρία του δικαίου** που αναζητά και δεν εκβιάζει με αξιωματικές διατυπώσεις και γενικεύσεις την επιστημονική αξιολόγηση του δικαιοκού φαινομένου. Άλλωστε, λόγω του ιστορικού, πολιτικού και ιδεολογικού χαρακτήρα του δικαιοκού φαινομένου, **μία θεωρία για το δίκαιο δεν μπορεί να συγκροτηθεί ανεξάρτητα από μία θεωρητική αντίληψη (και άρα προτίμηση) για το κράτος, την εξουσία και την πολιτική**¹⁸. Η θεωρητική σχέση βέβαια μεταξύ αφενός μεν του δικαίου, αφετέρου δε του κράτους, της εξουσίας και της πολιτικής εξαρτάται σε τελική ανάλυση από το βαθμό αφαίρεσης με το οποίο επιλέγει να προσεγγίσει κάποιος το δικαιοκό φαινόμενο κατά

17 Πρβλ. χρήση του όρου «ανοικτός τρόπος σκέψης» με παράδειγμα εφαρμογής την «κατασκευή του πολύπλοκου αντικειμένου μελέτης της νομικής επιστήμης» από τον Ν. ΙΝΤΖΗΣΙΟΓΛΟΥ, Το ιστορικό αίτημα για «ανοικτό» τρόπο σκέψης σε: Νόμος. Επιστημονική Επετηρίδα του Τμήματος Νομικής Α.Π.Θ., τόμος 8, Αφιέρωμα στον Λάμπρο Κοτσίρη, 2004, σελ. 393 επ.

18 Πρβλ. με αναφορά στο θέμα της «προερμηνευτικής συνταγματικής θεωρίας» Δ. ΤΣΑΤΣΟΥ, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Α', Θεωρητικό Θεμέλιο, Αθήνα-Κομοτηνή, 1994, σελ. 278 επ., ΕΥ. ΒΕΝΙΖΕΛΟΥ, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, Ι, Θεσσαλονίκη, 1991, σελ. 204 επ., Χ. ΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ, Συνταγματική ερμηνεία και θεμελιώδη δικαιώματα. Η προσέγγιση του Δημήτρη Τσάτσου, σε Σύνταγμα – Ελληνική Πολιτεία- Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία, Αφιέρωμα στον Δημήτρη Θ. Τσάτσο, Αθήνα-Κομοτηνή, 2004, σελ. 190 επ., Ξ. ΚΟΝΤΙΑΔΗ, Δημοκρατία, Κοινωνικό Κράτος και Σύνταγμα στην ύστερη νεωτερικότητα, Αθήνα, 2006 σελ. 271 επ.

τη γνώμη μου. Το δικαίκο φαινόμενο κινείται άλλοτε σε υψηλότερο και άλλοτε σε χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης σε σχέση με το κρατικό φαινόμενο. Αυτό με την σειρά του κινείται σε υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης από το πολιτικό φαινόμενο (le politique), ενώ κινείται άλλοτε σε υψηλότερο και άλλοτε σε χαμηλότερο επίπεδο αφαίρεσης σε σχέση με το εξουσιαστικό φαινόμενο κ.ο.κ.

2. Από μόνο του συνεπώς το εγχείρημα της διατύπωσης μιας γενικής θεωρίας για το δίκαιο περικλείει μεγάλους κινδύνους: κινείται κατά ανάγκη στο υψηλότερο επίπεδο αφαίρεσης και γενίκευσης με αποτέλεσμα να απομακρύνεται επικίνδυνα από κάποιο συγκεκριμένο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο αναφοράς. Στο βαθμό π.χ. που οι θεωρητικές προσεγγίσεις για το δίκαιο σε όλη την εποχή της νεωτερικότητας (με την ευρύτερη δυνατή έννοια του όρου) συνδέονται με το κρατικό φαινόμενο (υπό την έννοια της βεστυφαιλικού τύπου κρατικής κυριαρχίας) και την βιομηχανική κοινωνία, διαμορφώνεται εκ των πραγμάτων ένα ιστορικό πλαίσιο αναφοράς, πολύ όμως γενικό και άρα σε πολλά σημεία του αντιφατικό. Οι θεωρητικές προσεγγίσεις του δικαίου στη μεταβιομηχανική περίοδο καλούνται να αντιμετωπίσουν πολύ μεγαλύτερα προβλήματα καθώς δεν υπάρχει κανένα σταθερό σημείο αναφοράς: ούτε μία κοινωνία με τυπολογική καθαρότητα ως προς τον τρόπο οργάνωσης των οικονομικών και άλλων σχέσεων της, ούτε μια αναμφισβήτητη κρατική κυριαρχία, ούτε μία διεθνής έννομη τάξη με αποτελεσματικούς θεσμούς ελέγχου και σταθεροποίησης των καταστάσεων.

Η εποχή της μετανεωτερικότητας επιτείνει στο μέγιστο δυνατό βαθμό τα προβλήματα κατανόησης και συνεννόησης γύρω από το δικαίκο φαινόμενο καθώς το ίδιο συμβαίνει και σε σχέση με όλες τις μορφές πολιτικής οργάνωσης σε εθνικό, περιφερειακό και διεθνές επίπεδο:

Η κρίση της εθνικής κυριαρχίας, η κρίση του ΟΗΕ και της διεθνούς νομιμότητας, η αδυναμία έστω οριακού θεσμικού, δηλαδή πολιτικού ελέγχου των λειτουργιών και των επιπτώσεων της παγκόσμιας οικονομίας και επικοινωνίας μέσα από κάποιο σύστημα παγκόσμιας δημοκρατικής διακυβέρνησης, η θεσμική και πολιτική αμηχανία και η παλινδρόμηση ολόκληρης της Ευρωπαϊκής Ένωσης που θα μπορούσε να είναι μία ισχυρή περιφερειακή οικονομική αλλά και πολιτική οντότητα, είναι στοιχεία που δείχνουν την έκταση και την ένταση του προβλήματος. Και αυτό δεν μπορεί παρά να έχει σημαντικές -για να μην πω καταλυτικές- επιπτώσεις στην ίδια την θεωρητική επεξεργασία του δικαικού φαινομένου μέσα σε ένα παγκόσμιο σύστημα ισχύος με νέους, ριζικά διαφορετικούς πρωταγωνιστές, με περιορισμένο το ρόλο του κράτους, αλλά και των διεθνών οργανισμών και με άλλους (συχνά ιδιωτικούς) φορείς ισχύος να είναι πάντα στην πρώτη γραμμή των εξελίξεων.

Θα αρκούσε ίσως να συμφωνήσουμε στη διατύπωση ότι οι ποικίλες θεωρίες για το δίκαιο που έχουν δει κατά καιρούς το φως της επιστημονικής συζήτησης έχουν, είτε εκ προθέσεως είτε εξ αποτελέσματος, σαφή πολιτικά χαρακτηριστικά. Αυτό ισχύει προφανέστατα και για όσες θεωρίες επικαλούνται πανηγυρικά ή σιωπηρά τον πολιτικά ουδέτερο χαρακτήρα τους ή εμφανίζονται αδιάφορες για μία κοινωνικού, πολιτικού, ιδεολογικού ή έστω ηθικολογικού χαρακτήρα συζήτηση ως προς το δικαίκο φαινόμενο.

Από την άποψη αυτή η απλούστερη διάκριση θα ήταν αυτή μεταξύ αφ' ενός μεν των **«δημοκρατικών» θεωριών για το δίκαιο**¹⁹ που αποδίδουν ιδιαίτερη σημασία στο ρόλο του δημοκρατικά

19 Στο ρεύμα αυτό θα μπορούσαν να ενταχθούν οι προσεγγίσεις των J.H. ELY, *Democracy and Distrust. A Theory of Judicial Review*, Cambridge (Mass.), 1980, F. MICHELMAN, *Law's Republic*, σε *Vale Law Journal*, 1988, σελ.1493 επ. B. ACKERMAN, *We the People*, τομ.1, *Foundations*, Cambridge (Mass.), 1991, του ίδιου, *We the people*, τομ. 2, *Transformations* Cambridge (Mass.), 1998, J HABERMAS, *Το πραγματικό και το ισχύον*. Συμβολή στη διαλογική θεωρία του δικαίου και του δημοκρατικού κράτους δικαίου, Αθήνα, 1996, C.R. SUNSTEIN, *After the Rights Revolution: Reconceiving the Regulatory State*, Cambridge (Mass.), 1990, του ίδιου, *The Partial Constitution*, Cambridge (Mass.), 1993.

νομιμοποιημένου κρατικού νομοθέτη (και της διεθνούς συνεργασίας δημοκρατικά νομιμοποιημένων κρατών στο επίπεδο της διεθνούς έννομης τάξης), αφ' ετέρου δε των «δικαιοκρατικών» θεωριών για το δίκαιο²⁰ που αποδίδουν καθοριστική σημασία στο ρόλο του δικαστή ως εγγυητή της νομιμότητας και των θεμελιωδών δικαιωμάτων (και άρα αποδέχονται την διεθνή επέμβαση, στο όνομα των θεμελιωδών δικαιωμάτων που καταπατώνται, δηλαδή στο όνομα μιας ανθρωπιστικής –όπως συχνά λέγεται- αντίληψης).

Ο πολιτικός όμως χαρακτήρας των διαφόρων θεωριών για το δίκαιο κυμαίνεται ως προς την ένταση του ανάλογα με την οπτική γωνία από την οποία η κάθε μία από αυτές προσεγγίζει το δικαιοκρινόμενο. Αν επιστρέψουμε συνεπώς στην τριπλή διάκριση ανάμεσα σε κοινωνιολογικές, μορφολογικές και ηθικολογικές θεωρίες, μπορούμε να πούμε ότι ως πολιτικά «ουδέτερες» επιχειρούν να εμφανιστούν κατά βάση οι μορφολογικές θεωρίες. Μέσα στο μεγάλο εύρος και τον αντιφατικό κατάλογο των κοινωνιολογικών θεωριών υπάρχουν άλλες με απροκάλυπτα πολιτικό και άλλες με συγκεκαλυμμένα πολιτικό χαρακτήρα (από τη μία θα μπορούσαμε να επικαλεστούμε τις μαρξιστικές θεωρίες για το δίκαιο – με πολλές βέβαια εσωτερικές διακλαδώσεις και διαφορές ως προς την ποιότητα του θεωρητικού λόγου – και από την άλλη την κλασική ιστορική σχολή του δικαίου).

Η αναβίωση του πολιτικού χαρακτήρα των θεωριών για το δίκαιο οφείλεται όμως κατ' εξοχήν στις διάφορες νεότερες ηθικολογικές θεωρίες για το δίκαιο που συνιστούν σε ορισμένες περιπτώσεις απόπειρα συγκρότησης μιας «νομικής» και «ακαδημαϊκής» σοσιαλδημοκρατίας νέου τύπου. Άλλωστε στις περισσότερες περιπτώσεις πρόκειται για προσπάθειες σχηματισμού νέων θεωριών κοινωνικού συμβολαίου, ιδίως

20 Επικεφαλής του ρεύματος αυτού είναι βέβαια ο R. DWORKIN (βλ. τα έργα του που μνημονεύονται στην υποσημ. 2). Στον ευρωπαϊκό χώρο χαρακτηριστικοί εκπρόσωποι των «δικαιοκρατικών» θεωριών για το δίκαιο είναι ο R. ALEXY (βλ. τα έργα του που μνημονεύονται στην υποσημ. 2) και ο G. ZAGREBELSKY (βλ. το έργο του που μνημονεύεται στην υποσημ.7)

μετά την πτώση του λεγόμενου υπαρκτικού σοσιαλισμού και την ανάγκη να υιοθετηθεί όχι μία πολιτικά και ιδεολογικά, αλλά και «νομικά» δημοκρατική και δικαιοκρατική (ενίοτε και κοινωνικά ευαίσθητη) εκδοχή της πολιτικής εξουσίας στην μεταβιομηχανική εποχή. Δεν είναι άλλωστε τυχαίο το γεγονός ότι οι προσπάθειες αυτές γίνονται κυρίως στις ΗΠΑ ή πάντως στον αγγλοαμερικανικό χώρο²¹.

3. Εντούτοις οι διάφορες θεωρίες για το δίκαιο διατηρούν τον κατά βάση νομικό τους χαρακτήρα, εφ' όσον εστιάζουν την προσοχή τους στο στοιχείο της **κανονιστικότητας**²². Εφόσον διαμορφώνουν συνεπώς μία σφαίρα της σχετικής αυτονομίας του δικαίου, ανάλογη βέβαια με την σφαίρα της σχετικής αυτονομίας του πολιτικού (le politique). Αυτό είναι ένα ιδιαίτερα κρίσιμο, αλλά και χρήσιμο στοιχείο καθώς μέσα από αυτό μπορούν ίσως να διαμορφωθούν οι προϋποθέσεις μιας «επιχειρησιακής» και «ανοικτής» θεωρίας για το δίκαιο. Μια τέτοια θεωρία πρέπει κατά την γνώμη μου:

α. Να αντιλαμβάνεται το δίκαιο και ως δικαιοπαραγωγική διαδικασία και ως σύστημα ρυθμίσεων και ως πεδίο ερμηνείας και άρα κριτικής.

β. Να αναζητά την ιστορικότητα και την αιτιότητα του δικαίου, αλλά ταυτόχρονα να επιμένει στο στοιχείο της εσωτερικής αλληλουχίας και της κανονιστικότητας του που εδρεύει στην ίδια την γλώσσα και ιδίως στη νομική γραφή, δηλαδή στο κείμενο του νόμου.

γ. Να μην διολισθαίνει σε ιδεοληπτικές και ηθικολογικές αντιλήψεις για το δίκαιο και να διατηρεί τον «ερευνητικό» και καχύποπτο χαρακτήρα της ως προς τον πραγματικό χαρακτήρα της εξουσίας που

21 A. ΧΑΤΖΗ, Η αναβίωση της ρεπουμπλικανικής θεωρίας του δικαίου, σε Επιστήμη και Κοινωνία, τευχ. 4, 2000, σελ. 79 επ.

22 Για την έννοια της «normativité» βλ. F. MÜLLER, Discours de la Methode Juridique, Paris, 1996, σελ. 46 επ., 145 επ., 186 επ. Για την έννοια της juridicité βλ. M. VAN DE KERCHOVE/ F.OST, ο.π. (υποσ. 4), σελ.205 επ.

συνδέεται με την τελική αρμοδιότητα ερμηνείας και εφαρμογής του δικαίου, μια αρμοδιότητα που συνήθως ανήκει στον δικαστή ή πάντως σε ένα εθνικό ή διεθνές όργανο.

δ. Να μην υποτιμά το γεγονός πως το δίκαιο είναι όχι μόνον πολιτικό, αλλά και πολιτιστικό φαινόμενο και ιστορικό προϊόν, άρα πρέπει να αποδέχεται το γεγονός πως πάντοτε υπάρχει ένας ιστορικά προσδιορισμένος αξιολογικός πυρήνας στην έννομη τάξη και ο πυρήνας αυτός περιλαμβάνεται κατά βάση στο σύνταγμα και ορισμένα διεθνή συμβατικά κείμενα. Τα «συνταγματικά δικαιώματα», οι «συνταγματικές αρχές και παραδόσεις» και οι άλλες συναφείς εκφράσεις αποδίδουν αυτήν ακριβώς την διάσταση που πρέπει όμως να διαθέτει σαφήνεια ως προς τα ουσιώδη στοιχεία της και ευρυχωρία ως προς τα υπόλοιπα.

4. Εφ' όσον όμως εξακολουθεί, παρά τις αμφισβητήσεις και τους περιορισμούς, να ισχύει το κρατικό φαινόμενο και άρα το συνταγματικό φαινόμενο υπό συνθήκες αντιπροσωπευτικής – έστω μετανεωτερικής – δημοκρατίας²³ και εφόσον το συνταγματικό φαινόμενο διεθνοποιείται και εν μέρει τουλάχιστον αποσυνδέεται από το κρατικό φαινόμενο (με κορυφαίο παράδειγμα την ατελέσφορη, αλλά ανοικτή σύγκρουση για το λεγόμενο Ευρωπαϊκό Σύνταγμα), **μία θεωρία για το δίκαιο μπορεί να συγκροτηθεί μόνον σε αναφορά προς το σύνταγμα και, σε τελική ανάλυση, ως μια θεωρία γι' αυτό.** Μία θεωρία για το σύνταγμα ως κείμενο, ως δέσμη δικαιωμάτων και εγγυήσεων, ως πλαίσιο δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας, ως κανόνα κατανομής αρμοδιότητας σε σχέση με την θέσπιση και την εφαρμογή του δικαίου, ως βάση και ταυτοχρόνως ως κορυφή μιας έννομης τάξης, ως κατάλογο προϋποθέσεων για την συμμετοχή στο διεθνές (και κοινοτικό) δικαιοπαραγωγικό γίγνεσθαι, ως επιστημολογικό παράδειγμα, ως συμπυκνωμένη αναφορά σε ορισμένες θεμελιώδεις πολιτικές και ιδεολογικές παραδοχές (όπως

η αντιπροσωπευτική δημοκρατία, το κοινωνικό κράτος δικαίου, η περιβαλλοντική ευαισθησία, ο πολιτικός φιλελευθερισμός, η πολυφωνία και η πολυμέρεια).

Το σύνταγμα είναι άλλωστε το προνομιακό πεδίο στο οποίο συναντιούνται και συνυπάρχουν ο νομοθέτης, ο θεωρητικός του δικαίου και ο δικαστής. Είναι επίσης ένα πεδίο που δεν μπορεί να είναι ολιστικό, κλειστό και αυτάρεσκο, αν δεν θέλει να χάσει την ιστορική του αντοχή.

Δεν είναι, ακόμη, τυχαίο το γεγονός πως πολλές θεωρητικές προσεγγίσεις για το δίκαιο δεν είναι πλέον παρά θεωρίες για τα όρια του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων, για τις σχέσεις συνεπώς ανάμεσα στο «δίκαιο του νομοθέτη» και το «δίκαιο του δικαστή»²⁴. Το συνταγματικό φαινόμενο λειτουργεί έτσι και ως ιστορικό, επιστημολογικό, ιδεολογικό και πολιτικό πλαίσιο αναφοράς κάθε θεωρίας για το δίκαιο που θέλει να είναι συγκροτημένη και ελέγξιμη. Θέλει, δηλαδή, να διαθέτει τα βασικά προσόντα του θεωρητικού λόγου σε ένα πεδίο κατ' ανάγκην πρακτικό, όπως αυτό της νομικής επιστήμης.

Υπό την έννοια αυτή και ο «επιχειρησιακός» και «ανοικτός» χαρακτήρας μιας θεωρίας για το δίκαιο που θέλει να υπερβαίνει τα όρια της συμβατικής, αλλά και της λανθάνουσας τυπολογίας των δικαιοκών θεωριών, δοκιμάζεται όταν η θεωρία αυτή, εμφανίζεται ως θεωρία για το συνταγματικό φαινόμενο: Το συνταγματικό φαινόμενο ενσωματώνει και υπερβαίνει την συμβατική αντίληψη για το κράτος, αλλά και για τη σχέση κράτους και κοινωνίας. Το συνταγματικό φαινόμενο ενσωματώνει και υπερβαίνει επίσης την συμβατική αντίληψη για τη σχέση κράτους και διεθνούς κοινότητας και άρα για τη σχέση εθνικού και διεθνούς δικαίου, μέσα από την προϊούσα διεθνοποίηση του συνταγματικού φαινομένου και την ακόμη ταχύτερη συνταγματοποίηση του διεθνούς δικαίου.

24 Ev. VENIZELOS, The Universality of the Constitutional Civilization and the Necessity for a "Politicization of Globalization", σε Ev. Venizelos – Ant. Pantélis (ed.), Civilisations and Public Law, 2005, σελ. 36 επ.

Ελπίζω κανείς να μην περιμένει να «ολοκληρωθεί» με τη μορφή επιλόγου ή ακόμη χειρότερα με τη μορφή συμπερασμάτων ένας τέτοιος προβληματισμός που μόνο ως αποσπασματική προσέγγιση θα μπορούσε να βρει κάποια θέση μέσα σε μία μακρά, συνεχή και ανολοκλήρωτη συζήτηση που ευτυχώς εξακολουθεί να διεξάγεται και στην εποχή μας.

